

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-7-83-23>

УДК 340.13

Позняк В.В.
юрисконсульт

ПРАВО НА СВОБОДУ СВИТОГЛЯДУ: ПІДХОДИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. В статті розглянуто проблему регулювання суспільних відносин в сучасній Україні застарілими нормативно-правовими актами часів Радянського Союзу в контексті права на свободу світогляду. Автор зазначає про недостатність формального підходу у вирішенні питання про скасування нормативно-правового акта за критерієм часу його прийняття. Здійснено аналіз правових норм щодо свободи світогляду в конституціях УРСР та України. Виявлено причини збереження в деяких чинних законах України термінів та конструкцій, які на даному етапі розвитку суспільства є рудиментарними та суперечать задекларованому в Конституції України курсу розвитку держави та суспільства. Обґрунтовано необхідність внесення змін до конкретних норм чинного законодавства з метою приведення їх у відповідність до прогресивних принципів та підходів у регулюванні основоположних прав людини.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда, атеїзм, релігія, права людини.

Pozniak Volodymyr
legal counsel

THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT: APPROACHES OF THE EARLY 20TH CENTURY IN MODERN CONDITIONS

Summary. The article considers the problem of regulation of public relations in modern Ukraine by outdated regulations of the Soviet Union in the context of the right to freedom of thought. The author notes the inadequacy of the formal approach in resolving the issue of repealing the normative legal act by the criterion of the time of its adoption. The analysis of legal norms on freedom of thought in the constitutions of the USSR and Ukraine is carried out. The reasons for preserving in some current laws of Ukraine terms and constructions that at this stage of development of society are rudimentary and contradict the course of development of the state and society declared in the Constitution of Ukraine are revealed. The necessity of making changes to specific norms of the current legislation in order to bring them in line with progressive principles and approaches in the regulation of fundamental human rights is substantiated. The existence in the legislation of the division of worldview into religious and atheistic cannot be considered acceptable at the current level of development of society. Preservation of legal norms with such an approach indicates the insufficiency of the state's efforts to modernize the legislation. The need to bring national legislation in line with the realities of life remains relevant. The existence of terminology in the legislation, the use of which was dictated, in particular, by political, ideological and other motives in different periods of the 20th century is unacceptable, in particular given the European identity of the Ukrainian people declared by the Constitution of Ukraine and the irreversibility of Ukraine's European and Euro-Atlantic course. Amendments to the laws of Ukraine that preserve outdated approaches to regulating the right to freedom of thought in order to bring them in line with the principles and approaches to regulating relations in the Constitution of Ukraine, would be a consistent step in the creation of national legislation and cleansing from the legacy of the Soviet era.

Keywords: anti-religious propaganda, atheism, religion, human rights.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 3 Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. «закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України» [1]. У спадок від радянського минулого Україна отримала величезний масив нормативно-правових актів, які навіть на момент набуття незалежності не завжди відповідали вимогам часу та реаліям суспільного життя. Є зрозумілим, що процес створення нового та модернізації старого законодавства потребує значних зусиль та часу і не може відбутись одномоментно. Разом з тим, існують пріоритетні сфери, якісне нормативне регулювання яких потребує уваги в першу чергу. Безумовно, такими є права люди-

ни, оскільки утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави згідно із частиною 2 статті 3 Конституції України [2]. Відсутність адекватного сьогоденню нормативного регулювання таких важливих сфер суспільного життя може створити проблеми при тлумаченні застарілих норм та правозастосуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень та публікацій показує, що питанню модернізації застарілого законодавства приділяється увага. Щодо окремих сфер суспільних відносин питання досліджувалось Л.І. Заїченком у сфері фізичної культури і спорту, К.М. Вітманом щодо законодавства про національні меншини, В.С. Новіковою у сфері господарського законодавства, Є.М. Щербіною та Н.Ю. Топчій щодо господарського законодавства [3; 4; 5; 6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Часто аргументами на підтримку скасування чи змін морально застарілих норм, в основному є факт їх прийняття в умовах іншої політичної, правової системи, яка кардинально відрізняється від сучасної. Не заперечуючи вагомості такого аргумента його складно визнати самодостатнім. На підтримку такої думки наведемо факт збереження до сьогодні чинності такими нормативно-правовими актами як Велика хартія вольностей 1215 року, як складова некодифікованого Конституції Сполученого Королівства, Конституція Сполучених Штатів Америки, прийнята в 1787 році, Цивільний кодекс Франції, прийнятий в часи правління Наполеона I Бонапарта тощо. Ці документи приймалися в умовах, які безумовно значно відрізняються від сучасних у відповідних державах, проте продовжують діяти. На нашу думку, необхідно провести аналіз нормативно-правового акта щодо відповідності поточної ситуації та потребам суспільства, що дозволить прийняти обґрунтоване рішення щодо його скасування чи зміни.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження історичного розвитку конституційних норм в сфері свободи світогляду, виявлення причин, що призвели до збереження в чинному законодавстві застарілих підходів до регулювання зазначеної сфери, аналіз окремих чинних правових норм, що регулюють право на свободу світогляду, та обґрунтування необхідності внесення змін до таких норм.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні залишаються чинними норми, формулювання та термінологічний апарат яких були актуальними при їх прийнятті, з поправкою на офіційну ідеологію, проте зараз потребують змін. До таких можна віднести окремі норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятого 23 квітня 1991 р., та Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р., який хоч і прийнятий вже в незалежній Україні, проте, несе на собі відбиток радянської законодавчої традиції [7; 8].

Стаття 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»:

«Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [7].

Частина 2 статті 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»:

«Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму» [7].

Стаття 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»:

«Стаття 6. Реалізація військовослужбовцями права на свободу світогляду і віросповідання

1. Військовослужбовці вправі сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відкрито висловлювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Командири (начальники) військових з'єднань та частин надають можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях та релігійних обрядах у вільний від виконання обов'язків військової служби час.

2. Військовослужбовці не мають права відмовлятися або ухилятися від виконання обов'язків військової служби з мотивів релігійних переконань та використовувати службові повноваження для релігійної чи атеїстичної пропаганди» [8].

Зазначені норми, що стосуються свободи світогляду, фактично розділяють переконання, які можуть бути в громадян, на релігійні та атеїстичні, згадують про положення релігії або атеїзму та ділять пропаганду на релігійну та атеїстичну. Така дихотомія є прикладом примітивного підходу. Законодавець зіткнувшись з необхідністю визначити категорії осіб та переконання за критерієм їх відношення до релігії пішов шляхом найменшого спротиву, обравши термін «атеїзм», який, як можна припустити, на його думку найкраще і повно описував коло осіб, які не сповідують ніякої релігії та не мають релігійних переконань.

Для більш ґрунтовного дослідження означеної теми необхідно здійснити короткий історичний аналіз аналогічних або дотичних за об'єктом правового регулювання норм, що містились в нормативно-правових актах найвищої сили – конституціях УРСР.

Конституція Української соціалістичної радянської республіки від 14 березня 1919 року містила норму такого змісту:

«23. Відповідно цьому загальному становищу і з метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісті, а також припинення можливості використання релігії і церкви в інтересах залишення клясового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котрі дух не перечить комуністичним поглядам» [9].

Оскільки на офіційному сайті Верховної Ради України у доступі є різні варіанти перекладу тексту цього акта на українську мову, варто зазначити, що в оригінальному тексті російською мовою йдеться про релігійні та антирелігійні «учення», а не «науки». Інший варіант перекладу на українську мову містить терміни «релігійні вчення» та «антирелігійні вчення». В будь-якому разі ототожнення термінів «науки», «вчення» чи російською мовою «учення» з терміном «переконання» в розумінні чинних Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» було б некоректним, тому для цілей аналізу конкретної норми оберемо термін «вчення».

Цю норму не можна розглядати як таку, що ставить мету задекларувати свободу світогляду та окреслити можливі різновиди таких світоглядів. Вона лише передбачає один з механізмів

«забезпечення за працюючими дійсної волі совісті» – право пропаганди релігійних та антирелігійних вчень. Виявлення дійсних намірів законодавця потребувало б комплексного дослідження, із врахуванням політичних мотивів, соціальних, ідеологічних та інших реалій того часу і не є предметом дослідження статті. Достатнім буде констатувати наявність вже в 1919 році розділення на релігійні та антирелігійні вчення в основному нормативно-правовому акті держави.

В статті 8 Конституції (основному законі) Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. декларується:

«8. В Українській соціалістичній радянській республіці церкву відокремлюється від держави і школу від церкви і волю релігійних визнань і антирелігійної пропаганди признається за всіма громадянами» [10].

Ця норма не говорить про свободу світогляду загалом, а лише про «волю релігійних визнань» та право на антирелігійну пропаганду. В той же час, і тут прослідковується, хоч про це прямо не зазначено, протиставлення релігійних визнань та антирелігійної пропаганди.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. в статті 104 передбачала таке:

«Стаття 104. З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в Українській РСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [11].

Незважаючи на появу нового терміна «релігійні культури», стаття нічим принципово не відрізняється від попередніх. Вона продовжує традицію протиставлення, на цей раз, «релігійних культів» та антирелігійної пропаганди.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р., яка діяла до набрання чинності діючою Конституцією України, закріплювала:

«Стаття 50. Громадянам України гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється» [12].

Норма вводить поняття свободи совісті і надає йому вичерпну дефініцію – право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди. Незважаючи на недосконалість норми варто відзначити її певну прогресивність в порівнянні з попередніми. Протиставлення релігії та антирелігійної пропаганди виключено. Введено право не сповідувати ніякої релігії, при цьому воно жодним чином не протиставляється релігії.

Стаття містить суттєве нововведення – термін «атеїстичні погляди». Дослідження намірів законодавця, а саме: чи мав на меті законодавець замінити право на антирелігійну пропаганду правом на висловлювання атеїстичних поглядів залишимо для подальших досліджень, оскільки таке питання неодмінно постає при здійсненні нашого аналізу. Суттєвим є те, що закріплення

права висловлювати релігійні або атеїстичні погляди, фактично знову повертає нас до вже звичної конфронтації між релігією та, тепер вже, «атеїзмом». Навіть якщо припустити, що законодавець не мав на меті продовжити традицію протиставлення релігії та антирелігійної пропаганди, то закріплення в дефініції терміна «свобода совісті» лише двох видів поглядів, релігійних та атеїстичних, є вкрай невдалим, оскільки не залишає альтернатив, не враховує принципу плюралізму, та зводить «свободу совісті» до примітивної дихотомії «релігія-атеїзм».

Незважаючи на очевидність неприпустимості обмежувати свободу совісті лише можливістю мати релігійні чи атеїстичні погляди, наведемо лише окремі міркування щодо цього питання.

Пошук на офіційному сайті Верховної Ради України не виявив нормативно-правових актів, які містили б визначення терміна «атеїзм».

У Словнику української мови в 11 томах наведено таке визначення атеїзму – заперечення існування бога; відмова від релігійних вірувань; безбожність, безвір'я [13].

Словник української мови у 20 томах дає таку дефініцію:

«Атеїзм – система філософських і наукових поглядів і переконань, що заперечують існування Бога, всього надприродного (духів, потойбічного світу і т. ін.); відмова від релігійних вірувань; безбожність, безвір'я» [14].

Британська енциклопедія так визначає «атеїзм»: *«Atheism, in general, the critique and denial of metaphysical beliefs in God or spiritual beings. As such, it is usually distinguished from theism, which affirms the reality of the divine and often seeks to demonstrate its existence. Atheism is also distinguished from agnosticism, which leaves open the question whether there is a god or not, professing to find the questions unanswered or unanswerable...»* [15].

Вже цього поверхневого аналізу достатньо, щоб дійти висновку, що атеїзм, а отже і атеїстичні погляди – це не вся сукупність поглядів, які не належать до релігійних. Вкрай некоректно трактувати атеїзм як все, що не віднесено до релігії. Проте, саме такого висновку можна дійти при аналізі статті 50 Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. Гарантуючи свободу совісті, що включає право людини висловлювати свої погляди, стаття обмежує все можливе різноманіття таких поглядів релігійними та атеїстичними. Таке формулювання створює сприятливі умови для потенційного неоднозначного тлумачення норми та подальших проблем в правозастосуванні.

28 червня 1996 р. було прийнято чинну Конституцію України. Розглянемо статтю 35 Конституції України:

«Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [2].

Стаття фундаментально відрізняється від аналогічних норм розглянутих конституцій. Втілюючи принцип «дозволено все, що не заборонено законом», стаття не ставить мети окреслити межі чи

надати визначення поняттю «свобода світогляду». Вона безумовно декларує це право, не претендуючи на те, щоб описати весь комплекс елементів та зв'язків між ними, що охоплюються поняттям «свобода світогляду». Друге речення частини 1 статті не є обмежувальним. Воно розкриває термін «свобода світогляду» в частині відношення до релігії. Закріплюючи право на свободу світогляду законодавець не брав на себе повноважень встановлювати рамки, в яких може діяти людина, не став наперед встановлювати орієнтири, які могли б детермінувати світогляд людини. Такий підхід законодавця безумовно є єдино прийнятним в демократичній, правовій державі.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. та Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. залишились чинними після прийняття Конституції України 1996 року. Очевидно, що при їх підготовці в текст законів були механічно перенесені вже готові формулювання та застосовані звичні підходи зі статті 50 Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. Походження таких підходів до врегулювання сфери свободи світогляду прослідковується в законодавстві, як мінімум, з 1919 року. Прогресивний підхід Конституції України 1996 року щодо права на свободу світогляду, не був застосований до зазначених законів та в них не було внесено необхідних змін в подальшому.

Звернення до соціологічних досліджень, зокрема «Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин», проведеного Центром Разумкова, показує, що значна

частина населення не асоціює себе ні з релігією, ні з атеїзмом. Частка таких осіб складає 11,9% від усіх опитаних.[16] Ігнорування конституційних прав значної когорти людей з поглядами чи переконаннями, що ніяк не пов'язані з питаннями релігії чи атеїзму, було б прикладом неприпустимого спрощення.

Висновки та пропозиції. Поділ світогляду на релігійний та атеїстичний, може видатися зручним в цілях здійснення узагальнень, проте не може бути визнаним прийнятним за сучасного рівня розвитку суспільства. Збереження правових норм з таким підходом свідчить про недостатність здійснених державою зусиль в напрямку модернізації законодавства. На двадцять дев'ятому році незалежності України необхідність приведення національного законодавства у відповідність до реалій життя залишається актуальною. Наявність в законодавстві термінології, застосування якої було продиктовано, зокрема політичними, ідеологічними та іншими мотивами в різні періоди 20-го століття є проблемою, зокрема і з огляду на задекларовану Конституцією України європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України. Внесення змін до статей 3, 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та статті 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» з метою приведення їх у відповідність до принципів та підходів у регулюванні відносин, що застосовані в Конституції України, було б послідовним кроком в рамках творення національного законодавства та очищення від спадку радянської епохи.

Список літератури:

1. Про правонаступництво України : Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Стаття 617.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Стаття 141.
3. Заїченко Л.І. Модернізація законодавства України у сфері фізкультури і спорту: господарсько-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Економічна теорія та право*. 2013. № 2. С. 174–181.
4. Вітман К.М. Модернізація законодавства про національні меншини в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.] ; відпов. за вип. В.М. Дрьомін ; МОН України, НУ ОЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2013. Т. 13. С. 166–174.
5. Новікова В.С. Теоретико-правові засади модернізації господарського законодавства України на принципах сталого розвитку. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2017. № 2. С. 92–94. URL: http://www.pap.in.ua/2_2017/25.pdf (дата звернення: 13.07.2020).
6. Щербина Є.М., Топчій Н.Ю. Модернізація господарського законодавства. *Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції»*. 2016. № 5. С. 180–185. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2016/41.pdf (дата звернення: 13.07.2020).
7. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
8. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Стаття 190.
9. Конституція Української соціалістичної радянської республіки від 14.03.1919 р. // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (дата звернення: 13.07.2020).
10. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки від 15.05.1929 р. // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29/ed19310304#Text> (дата звернення: 13.07.2020).
11. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text (дата звернення: 13.07.2020).
12. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 р. // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення: 13.07.2020).
13. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 70.

14. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1811&page=81> (дата звернення: 13.07.2020).
15. Британська енциклопедія. URL: <https://www.britannica.com/topic/atheism> (дата звернення: 13.07.2020).
16. Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин. Київ, 2019. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення: 13.07.2020).

References:

1. Pro pravonastupnytstvo Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 12.09.1991 r. № 1543-XII / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1991. № 46. Stattia 617 [Law of Ukraine «On succession of Ukraine»].
2. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. Stattia 141 [Constitution of Ukraine].
3. Zaichenko, L.I. (2003). Modernizatsiia zakonodavstva ukrainy u sferi fizkultury i sportu: hospodarsko-pravovi aspekty [Modernization of Ukrainian legislation in the field of physical culture and sports: economic and legal aspects]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia: Ekonomichna teoriia ta pravo*, no. 2, pp. 174–181.
4. Vitman, K.M. (2013). Modernizatsiia zakonodavstva pro natsionalni menshyny v Ukraini [Modernization of legislation on national minorities in Ukraine] *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» : zb. nauk. pr. / redkol.: S.V. Kivalov (holov. red.), V.M. Dromin (zast. holov. red.), Yu. P. Alenin [ta in.] ; vidpov. za vyp. V.M. Dromin ; MON Ukrainy, NU OIUa. Odesa : Yuryd. l-ra, 2013. T. 13. S. 166–174.*
5. Novikova, V.S. (2017). Teoretyko-pravovi zasady modernizatsii hospodarskoho zakonodavstva Ukrainy na pryntsyakh staloho rozvytku [Theoretical and legal bases of modernization of the economic legislation of Ukraine on the principles of sustainable development]. *Porivnialno-analitychne pravo*, vol. 2, pp. 92–94. Available at: http://www.pap.in.ua/2_2017/25.pdf (accessed 13.07.2020).
6. Shcherbyna, Ye.M., & Topchii, N.Yu. (2016). Modernizatsiia hospodarskoho zakonodavstva. [Modernization of economic legislation]. *Naukovi zbirnyk «Aktualni problemy viichyznianoï yurysprudentsii»* [Scientific collection «Actual problems of domestic jurisprudence»], vol. 5, pp. 180–185. Available at: http://apnl.dnu.in.ua/5_2016/41.pdf (accessed 13.07.2020).
7. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.1991 r. № 987-XII / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1991. № 25. St. 283 [Law of Ukraine «On freedom of conscience and religious organizations»].
8. Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtsiv ta chleniv yikh simei: Zakon Ukrainy vid 20.12.1991 r. № 2011-XII / Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1992. № 15. Stattia 190 [Law of Ukraine «On social and legal protection of servicemen and members of their families»].
9. Konstytutsiia Ukrainskoi sotsialistychnoi radianskoi respubliky vid 14.03.1919 r. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» [Constitution of the Ukrainian Socialist Soviet Republic of March 14, 1919]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19№Text> (accessed 13.07.2020).
10. Konstytutsiia (osnovnyi zakon) Ukrainskoi sotsialistychnoi radianskoi respubliky vid 15.05.1929r. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» [Constitution (basic law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 15.05.1929]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29/ed19310304№Text> (accessed 13.07.2020).
11. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki vid 30.01.1937 r. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of January 30, 1937]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001№Text (accessed 13.07.2020).
12. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki vid 20.04.1978 r. // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» [Constitution (Basic Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of April 20, 1978]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09№Text> (accessed 13.07.2020).
13. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.] / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. T. 1. S. 70.
14. Slovnyk ukrainskoi movy u 20 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes]. Available at: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1811&page=81> (accessed 13.07.2020).
15. Brytanska entsyklopediia [Encyclopædia Britannica]. Available at: <https://www.britannica.com/topic/atheism> (accessed 13.07.2020).
16. Derzhava i tserkva v Ukraini-2019: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn. Kyiv, 2019 [State and church in Ukraine 2019: results of the year and prospects for the development of relations]. Available at: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (accessed 13.07.2020).